

DONO YOZUVCHILAR IZIDAN: FYODOR DOSTOYEVSKIY ASARLARIDA INSON RUHIYATI (RUHIY TAHLIL, AXLOQIY ZIDDIYATLAR VA IJTIMOIIY MUAMMOLAR TAHLILI)

Norjigitova Rayxona UlugʻBek Qizi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17933457>

Anotatsiya: Ushbu maqolada Fyodor Mixaylovich Dostoyevskiyning adabiy merosi doirasida inson ruhiyati, axloqiy ziddiyatlar va ijtimoiy muammolar tahlil etilgan. Muallifning “Jinoyat va jazo”, “Aka-ukalar Karamazovlar” kabi mashhur romanlari asosida inson qalbidagi ichki kurashlar, axloqiy tanlovlar va jamiyat taʼsiridagi ruhiy iztiroblar yoritiladi. Dostoyevskiyning qahramonlari orqali inson tabiatining murakkabliklari ochib beriladi. Maqola davomida yozuvchining psixologik yondashuvi va falsafiy qarashlari tahlil qilinadi hamda uning asarlarining bugungi kun uchun ham dolzarbligi asoslab beriladi.

Kalit soʻzlar: Dostoyevskiy, jahon adabiyoti, inson ruhiyati, psixologik tahlil, axloqiy ziddiyat, ijtimoiy muammo, falsafiy adabiyot, realizm, Raskolnikov, Karamazovlar

Kirish

Jahon adabiyotida inson ruhiyatini chuqur oʻrganishga kirishgan yozuvchilar koʻp, biroq Fyodor Mixaylovich Dostoyevskiy ularning eng yorqin va taʼsirchanlaridan biridir. U oʻz asarlarida inson qalbidagi eng nozik, eng murakkab, hatto zulmatli qatlamlarni ochishga intilgan. Dostoyevskiy realizm, psixologizm va falsafiy mushohadalarni uygʻunlashtirgan holda oʻquvchini oʻziga tortadi. Ayniqsa, uning “Jinoyat va jazo”, “Telba”, “Qimorboz”, “Aka-ukalar Karamazovlar” kabi romanlarida inson ruhiyati, axloqiy tanlov va jamiyatdagi adolatsizliklar oʻta chuqur tahlil etiladi.

1. Inson ruhiyatining tahlili: Dostoyevskiyning ichki dunyoga sayohati

Dostoyevskiy uchun inson oddiy ijtimoiy mavjudot emas – u sirli, koʻp qirrali va qarama-qarshiliklarga toʻla mavjudotdir. Aynan shu murakkablik uning asarlarining markaziy nuqtasi hisoblanadi. Masalan, “**Jinoyat va jazo**” romanida bosh qahramon Raskolnikovning ruhiy iztiroblari – uning falsafiy qarashlari bilan axloqiy qadriyatlarini toʻqnashuvi orqali tasvirlanadi. U kambagʻallikdan charchagan, jamiyatdagi adolatsizlikka qarshi norozilik bildirgan holda jinoyatga qoʻl uradi. Ammo bu jinoyat uning ruhiy tinchligini yoʻqotadi va u oxir-oqibat insoniylik, tavba va kechirim yoʻlini tanlaydi. Bu yerda muallif inson ongidagi “men kimman?”, “yaxshi-yomon nima?”, “mening tanlovim oʻzimga yoki jamiyat taʼsirimi?” kabi savollarni ochib beradi. Dostoyevskiy psixologik tahlil vositasida oʻquvchini qahramon bilan birga iztirobga soladi. Fyodor Dostoyevskiy — adabiyotda inson ichki dunyosini eng nozik, murakkab va baʼzida tahlikali jihatlari bilan ochib bera olgan noyob yozuvchilardan biridir. U oʻz asarlarida voqealardan koʻra, **insonning**

fikrlari, ichki kurashlari, o'z-o'zini anglash jarayoni bilan ko'proq shug'ullanadi. Bu Dostoyevskiy nafaqat yozuvchi, balki psixolog va mutafakkir sifatida ham e'tirof etilishiga sabab bo'lgan. Uning asarlarida inson — bu murakkab, qarama-qarshiliklarga to'la mavjudotdir. U bir vaqtning o'zida ezgu niyatga ham, zulmkor fikrga ham moyil bo'lishi mumkin. Dostoyevskiy bu holatni sodda qilib emas, balki **psixologik ziddiyatlar, ichki iztiroblar, falsafiy qarama-qarshiliklar** orqali tahlil qiladi. **“Jinoyat va jazo”** romanidagi Rodion Raskolnikov — Dostoyevskiyning ruhiy tahlil san'atidagi eng mashhur namunasi. Raskolnikov o'zicha "buyuk odamlar" qonundan ustun bo'lishi mumkin, deb o'ylaydi. Shu falsafaga tayangan holda u sudxo'r kampirni o'ldiradi, ammo bu jinoyatni ichki dunyosi qabul qilmaydi. Jinoyatdan keyin boshlangan **ichki azoblar, pushaymonlik, qo'rquv, o'z-o'zidan yiroqlashish** kabi holatlar Raskolnikovni insoniylik sari yo'naltiradi.

Muallif uni jazolashdan ko'ra, ichki azob orqali poklanish yo'liga boshlaydi. Bu orqali Dostoyevskiy insonni sudlash emas, uni **tushunish va kechirish** tarafdori ekanini ko'rsatadi. Raskolnikov obrazida inson tafakkurining qanday qilib o'zini oqlashga urinishidan boshlab, haqiqat bilan to'qnash kelganda qanday sinishini kuzatamiz. Dostoyevskiyning boshqa bir asari, **“Telba”** romanidagi Mishkin obrazi ham inson ruhiyatining boshqa qirrasini ochib beradi. Mishkin – begunohlik, samimiyat va yaxshilik timsoli. Biroq bu jamiyatda samimiy odam "telba" deb qaraladi. Bu obraz orqali muallif insoniy fazilatlarining jamiyatda qanday qadrsizlanib borayotganini ko'rsatadi.

Mishkin jamiyatdagi yolg'on, hiyla va shafqatsizliklar fonida begona bo'lib qoladi. Aslida, u “telba” emas – balki ideal insoniy fazilatlar jamiyatda mos tus olmayotgani tufayli, telba sifatida ko'rilmogda. Bu orqali Dostoyevskiy o'zining doimiy savolini yana qo'yadi: **“Yaxshi bo'lish — ahmoqlikmi?”** Dostoyevskiy o'z qahramonlarini faqat voqealar qurboni emas, balki **o'z fikrlarining, o'z e'tiqodining mahbusi** sifatida tasvirlaydi. Ularning har biri muallif uchun bir tajriba kabidir – go'yoki Dostoyevskiy ular orqali inson ruhiyati bilan suhbatlashadi.

Shunday qilib, Dostoyevskiy romanlarida biz sodda voqealar rivojidan ko'ra, inson qalbining chuqurliklariga sayohat qilamiz. Bu sayohat har doim ham yoqimli emas: u qorong'u, og'riqli, ruhiy sinovlarga boy. Ammo aynan shu tarzda yozuvchi o'quvchini inson mohiyatini anglashga, o'zini tahlil qilishga undaydi.

2. Axloqiy ziddiyatlar va ichki kurash

Fyodor M. Dostoyevskiy ijodining markazida insonning ichki dunyosi, ruhiy holati va axloqiy tanlovlari turadi. Uning qahramonlari real hayotda duch kelinadigan, ammo odatda inkor etiladigan murakkab savollar bilan yuzma-yuz kelishadi: yaxshilik nima? Yovuzlik nimadan boshlanadi? Erkinlik axloqsizlikka olib

boradimi yoki insonni yuksaltiradimi? Aynan shu savollar Dostoyevskiyning har bir asarida chuqur falsafiy muammolar sifatida ko'tariladi va qahramonlarning ruhiy kurashi orqali yoritiladi. Uning asarlarida axloq faqat jamiyat belgilab bergan normalar bilan emas, balki insonning vijdoni va qalbidagi kurash orqali aniqlanadi. Masalan, "**Jinoyat va jazo**" romanidagi Raskolnikov o'zini "qonundan ustun" deb hisoblab, inson o'ldirish orqali o'z g'oyasini sinovdan o'tkazadi. Ammo bu jinoyat uni ruhiy inqirozga olib boradi, oxir-oqibat esa vijdon azobidan qutulish uchun tan olib, jazoga tayyor bo'ladi. Bu hol Dostoyevskiyning shunday bir g'oyasini ko'rsatadiki, haqiqiy axloqiy o'zgarish tashqi jazo yoki tanbeh orqali emas, balki ichki poklanish, vijdon uyg'onishi orqali yuz beradi.

Dostoyevskiyning deyarli har bir asarida axloqiy tanlov masalasi markaziy o'rinda turadi. Uning qahramonlari ko'pincha "to'g'ri yo'l" bilan "oson yo'l" o'rtasida qolishadi, ular o'z harakatlarini oqlash uchun murakkab falsafiy g'oyalarga tayanishga harakat qilishadi. Xuddi shunday, "**Aka-ukalar Karamazovlar**" romanida Ivan Karamazov obrazida axloqiy va falsafiy kurash ayniqsa murakkab shaklda ifodalanadi. Ivan aql-idrok, mantiq va falsafani ustun qo'yadi. U inson erkinligini mutlaq qadriyat sifatida ko'radi, biroq bu erkinlikni boshqaradigan axloqiy mezonlar mavjud emasligidan aziyat chekadi. U Xudoning adolatiga ishonmaydi, bolalarning azoblanishini ko'rib, bunday dunyoda "ilohiy tartib" mavjudligiga ishonchni yo'qotadi. Biroq bu fikrlar uni ruhiy iztirobga, umidsizlikka va nihoyat, ruhiy inqirozga olib keladi. U axloqiy haqiqatni rad etib, hech narsaga ishonmay qoladi — bu esa Dostoyevskiy nuqtai nazaridan eng og'ir holatdir: **ichki bo'shlik, ma'naviy halokat**.

Dostoyevskiy asarlarida ko'plab qahramonlar o'zlarining harakatlarini falsafiy yoki siyosiy g'oyalar bilan oqlashga harakat qilishadi. Ular "yaxshilik uchun yomonlik qilish mumkinmi?", "axloq nisbiymi?", "insonning o'zi Xudo bo'lish huquqiga egami?" kabi savollar atrofida kurashadilar. Bu savollar asarlar voqealarida, dialoglarida va monologlarida chuqur falsafiy tahlil qilinadi. Ammo yozuvchi doimo inson qalbini asosiy mezon sifatida ilgari suradi. Dostoyevskiyning fikricha, **axloq tashqi qonunlardan emas, ichki vijdondan, qalbdagi tovushdan boshlanadi**. Shuningdek, Dostoyevskiy asarlaridagi barcha qahramonlar yolg'izlik muammosi bilan ham yuzlashadilar. Ular jamiyatdan, boshqalardan va hatto o'zlaridan begonalashgan. Har bir qahramon o'zining ichki "dahshati", ruhiy "adovati" bilan yolg'iz kurashadi. Bu kurash o'quvchini ham o'ylashga majbur qiladi — biz kimmiz? Erkinlik bizni nima qiladi: yuksak mavjudotmi yoki halokat sari eltuvchi kuchmi? Dostoyevskiy axloqiy ziddiyatlarni inson ruhiyatining eng chuqur qatlamlaridan yoritadi. U uchun inson — bu doimiy kurashdagi mavjudotdir. Axloqiy tanlov esa har

kuni, har bir holatda, har bir qarorda qayta-yangi yuz beradi. Dostoyevskiyning o'quvchiga aytmog'chi bo'lgan asosiy gapi shuki: **inson haqiqiy axloqni tashqaridan izlamasligi kerak, u o'z qalbiga quloq solmog'i zarur.**

“Aka-uka Karamazovlar” romanida Ivan Karamazov obrazida bu kurash ayniqsa aniq namoyon bo'ladi. U Xudoga ishonmaydi, adolatli dunyo mavjudligiga shubha qiladi va odamzodga erkinlik berilgan bo'lsa, u doimiy ravishda axloqsizlikka yo'l qo'yishini isbotlashga urinadi. Biroq bu qarashlar uni ichki bo'shliqqa olib keladi. Dostoyevskiy bu orqali axloq faqat qonunlar yoki ijtimoiy me'yorlarga emas, balki har bir inson qalbiga bog'liq ekani haqida chuqur fikr yuritadi. Har bir qahramon o'z ruhiy va axloqiy “adovati” bilan yolg'iz qoladi va bu holat o'quvchida ham chuqur taassurot qoldiradi.

3. Ijtimoiy muammolar: jamiyat va adolat

Dostoyevskiy faqat shaxsiy iztiroblarni emas, balki bu iztiroblarning ijtimoiy ildizlarini ham ko'rsatadi. Uning asarlarida zolimlik, tengsizlik, kambag'allik, ijtimoiy befarqlik kabi mavzular ko'p uchraydi. Masalan, “Jinoyat va jazo”da Raskolnikovning jinoyatga qo'l urishiga sabab bo'lgan muhit – aynan ijtimoiy adolatsizlik, imkoniyatlar tengsizligi va ruhiy tushkunlikdir. Dostoyevskiy shaxsiy fojialar ortida butun bir jamiyatning muammolarini ko'rsatadi. Boshqa tomondan, u ijtimoiy adolatning faqat tashqi tizimlar orqali emas, inson qalbidagi o'zgarishlar orqali yuzaga chiqishini ta'kidlaydi. Bu esa Dostoyevskiyning nafaqat yozuvchi, balki chuqur mutafakkir sifatida ham jahon adabiyoti tarixiga kiritadi. Fyodor.M. Dostoyevskiy asarlarida insonning ichki dunyosi va axloqiy kurashi markaziy o'rin tutgan bo'lsa-da, u bu ruhiy holatlarning ijtimoiy ildizlarini ham hech qachon e'tibordan chetda qoldirmaydi. Dostoyevskiy inson qalbidagi zulmatni tahlil qilarkan, bu zulmat qanday jamiyatda yuzaga kelgani, qanday sharoitlar uni tug'dirgani yoki chuqurlashtirganini ham o'rganadi. Shu sababli, uning asarlarida zolimlik, ijtimoiy tengsizlik, kambag'allik, kamsitish va befarqlik kabi muammolar doimo ko'ndalang masala sifatida chiqadi.

“Jinoyat va jazo” romanida bosh qahramon Raskolnikovning jinoyatga qo'l urishi — bu shunchaki axloqiy tanlov emas, balki uni shunga olib kelgan murakkab ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarning natijasidir. Raskolnikov kambag'allikda yashaydi, talabalikni tashlab qo'yishga majbur bo'ladi, singlisi va onasi esa ijtimoiy tuzum qurboni sifatida og'ir ahvolda yashashadi. U o'zining idealistik va ayni paytda xavfli bo'lgan “nazariyasi” orqali o'zini “tanlanganlar” qatoriga qo'shmoqchi bo'ladi — ya'ni, adolatni o'rnatish uchun yovuzlik qilishga haqli deb hisoblaydi. Biroq bu qaror ortida shaxsiy iztiroblar bilan bir qatorda, ijtimoiy bosim va umidsizlik yotadi.

Dostoyevskiy bu orqali shuni ko'rsatadiki, jinoyat ko'pincha individual emas, balki ijtimoiy ildizlarga ega. U kambag'allikni nafaqat moddiy muammo, balki insonning ruhiyatini yemiruvchi kuch sifatida tasvirlaydi. Aynan shu jihati bilan Dostoyevskiy XIX asr Rossiyasining chuqur ijtimoiy ziddiyatlarini ko'rsatishga muvaffaq bo'ladi. Uning tasvirlarida jamiyat – o'z fuqarolari uchun mas'uliyatni his qilmaydigan, zaiflar holiga befarq bo'lgan tizim sifatida gavdalanadi.

Boshqa asarlarida ham bu muammolar davom etadi. **“Toatli jinoyat”**, **“Kambag'al odamlar”**, **“Hojining yostiqdoshi”** kabi hikoya va romanlarda kambag'allik, jamiyatdan ajralganlik, ijtimoiy notenglik kuchli tarzda yoritiladi. Dostoyevskiy ayniqsa insonlar o'rtasidagi mehrning yo'qolishini fojia deb biladi. U befarqlikni eng yomon illatlardan biri deb hisoblaydi — chunki insonni yolg'izlikka, ruhiy inqirozga va ba'zan jinoyatga olib boruvchi eng xavfli ijtimoiy muhit bu — befarq jamiyatdir. Biroq Dostoyevskiy bu muammolarning yechimini tashqi tizimlar yoki siyosiy g'oyalar orqali ko'rmaydi. U kommunistik yoki utopik jamiyat g'oyalariga ishonmagan. Unga ko'ra, **haqiqiy ijtimoiy adolat – inson qalbida boshlanadi**. Inson ichki poklikka, rahm-shafqat va vijdonga asoslangan hayotga qaytmaguncha, jamiyatda haqiqiy adolat qaror topmaydi. Tashqi islohotlar vaqtinchalik natijalar berishi mumkin, ammo insoniyatning chinakam qutqarilishi faqat har bir odamning ichki o'zgarishi bilan bog'liq.

Bu fikr ayniqsa **“Aka-ukalar Karamazovlar”** romanidagi Alësha obrazida mujassam. U jamiyatdagi adolatsizlik, zolimlik va axloqsizlikka qarshi kurashishda na zo'ravonlik, na revolyutsiyani tanlaydi. U ichki poklik, sabr, kechirim va mehr orqali o'z atrofidagilarning hayotiga ijobiy ta'sir o'tkazishga harakat qiladi. Bu — Dostoyevskiy uchun ijtimoiy adolatga erishishning eng muhim yo'li. Dostoyevskiyning asarlari nafaqat inson ruhiyatini, balki butun jamiyatning holatini aks ettiruvchi chuqur tahlildir. U ijtimoiy muammolarni yozar ekan, ularni oddiy tanqid sifatida emas, balki jamiyatning axloqiy inqirozi deb ko'radi. Uning fikricha, ijtimoiy adolat qonunlar bilan emas, odamlarning qalbi va vijdoni bilan bog'liq. Aynan shu jihati bilan Dostoyevskiy nafaqat buyuk yozuvchi, balki chuqur ijtimoiy-falsafiy mutafakkir sifatida ham jahon adabiyoti tarixiga muhrlanadi.

Xulosa

Fyodor Dostoyevskiy adabiyotda inson ruhiyatining eng nozik iplarini tortgan, ichki kurash va axloqiy ziddiyatlarni chuqur tahlil qilgan ulug' yozuvchidir. Uning asarlaridagi har bir qahramon o'zining “ichki jahoni” bilan kurashadi, bu kurash orqali esa muallif o'quvchini hayot, axloq, erkinlik va insoniylik haqidagi muhim savollar ustida o'ylashga undaydi. Fyodor Dostoyevskiy ijodi — inson qalbining eng chuqur, eng ziddiyatli va eng haqiqatli qatlamlariga sayohatdir. Uning asarlarida

syujetdan ko'ra ko'proq inson tafakkuri, tuyg'ulari, ichki iztiroblari va axloqiy tanlovlari muhim o'rin tutadi. Dostoyevskiy o'z qahramonlari orqali bizni insoniyatning doimiy savollari — **“Yaxshilik nima?”**, **“Yovuzlik qaerdan keladi?”**, **“Inson nega azob chekadi?”**, **“Tavba va kechirim nimani anglatadi?”** — haqida o'ylashga majbur qiladi.

U yozgan har bir qahramon o'zining alohida ichki dunyosiga ega, va aynan mana shu xususiyat orqali muallif **inson tabiatining ko'p qirrali va murakkabligini** ko'rsatadi. Raskolnikovning pushaymonligi, Ivan Karamazovning shubhalari, Mishkinning begunohligi — bularning barchasi inson ruhiyati, iymoni va tafakkuri ustidan olib borilgan adabiy-falsafiy tajribalaridir. Dostoyevskiy qahramonlarining ichki kurashlari nafaqat ularning shaxsiy fojiasi, balki **butun jamiyat, insoniyat va tarixning umumiy ruhiy portreti** sifatida qaralishi mumkin. U yozgan iztirob, gumon, umid va inqiroz holatlari — bugungi inson uchun ham begona emas. Ayniqsa, axloqiy qadriyatlar nisbiylashib borayotgan zamonimizda Dostoyevskiy ijodi yana ham dolzarb tus olmoqda.

Shunday qilib, Dostoyevskiy adabiy merosi bizni faqat o'tmishdagi voqealarni anglashga emas, balki **bugungi hayotimiz, ichki kechinmalarimiz va tanlovlarimiz haqida jiddiy mushohada qilishga** undaydi. Uning asarlarini o'qigan o'quvchi nafaqat badiiy zavq oladi, balki o'z ruhiy dunyosini ham tahlil qilishga, uni anglashga harakat qiladi. Aynan shuning uchun ham Dostoyevskiy — adabiyot tarixida oddiy yozuvchi emas, **inson ruhining buyuk tahlilchisi** sifatida abadiy yashaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dostoyevskiy F.M. *Jinoyat va jazo*. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi NMIU, 2018.
2. Dostoyevskiy F.M. *Karamazovlar aka-ukalar*. – Toshkent: Adabiyot va san'at nashriyoti, 2015.
3. Dostoyevskiy F.M. *Telba*. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2012.
4. Islomov, Z. *Dostoyevskiy romanlarida ruhiy tahlil va falsafiy motivlar*. – Toshkent: Fan, 2019.
5. Karimova, M. *Jahon adabiyoti namoyandalari: Dostoyevskiy portreti*. // *Adabiyotshunoslik jurnali*, №3, 2021. – B. 34–42.
6. Berdyev, M. *Ruh va qalb ziddiyati Dostoyevskiy romanlarida*. // *Falsafa va hayot*, №1, 2020. – B. 22–30.
7. Frank, Joseph. *Dostoevsky: A Writer in His Time*. – Princeton University Press, 2010.
8. Mochulsky, Konstantin. *Dostoevsky: His Life and Work*. – Princeton University Press, 1967.
9. Miller, Robin Feuer. *Dostoevsky and The Idiot: Author, Narrator, and Reader*. – Harvard University Press, 1981.
10. Bakhtin, M.M. *Problems of Dostoevsky's Poetics*. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984.